

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

AYTƏN ARZULLA qızı ƏHMƏDOVA

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QOŞMALARIN
QRAMMATİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5706.01 – Azərbaycan dili

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sənubər Əlövsət qızı Abdullayeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Qara İbrahim oğlu Məşədiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məhərrəm Abbasəli oğlu Hüseynov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universiteti**
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “_____” _____ 2018-ci il tarixdə saat _____ -də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Köməkçi nitq hissələrindən olan qoşma sözlər arasında əlaqə yaratmaqla yanaşı, müəyyən semantik funksiyaları da yerinə yetirir, qoşulduğu sözə məna çaları aşılayır. Bu baxımdan qoşmanın dilimizdə böyük əhəmiyyəti vardır. Ona görə də bu nitq hissəsi tədqiqatçıların diqqətini çoxdan cəlb etmişdir.

Qoşma bütün dünya dillərində deyil, türk, fin-ugor, yapon, çin və s. dillərdə işlədilir. Digər dillərdə bu funksiya əsas etibarilə “predloq” (ön söz) deyilən dil vahidi tərəfindən həyata keçirilir. Hətta bəzi dillərdə, məsələn ingilis dilində hər iki kateqoriyadan istifadə edilir. Qeyd edək ki, dilçilik əsərlərində həm qoşma, həm “predloq” funksiya cəhətdən halla müqayisə edilir. Lakin demək lazımdır ki, qoşmanı haldan da, “predloq”dan da fərqləndirən səciyyəvi cəhətlər vardır. Onların funksional yaxınlıqları olmasına baxmayaraq, başqa-başqa qrammatik kateqoriyalardır.

Ayrı-ayrı dillərdə, o cümlədən bəzi türk dillərində qoşma müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunmuşdur. Qoşmanın ümumi məsələləri, əmələgəlmə yolları, tədrisi problemləri, qoşma və köməkçi adın münasibəti və s. məsələlər araşdırılmışdır. Türk dillərində köməkçi nitq hissələrini geniş şəkildə tədqiq edən F.Zeynalov türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində olan qoşmalara da müəyyən dərəcədə yer vermiş, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərindən, etimologiyasından bəhs etmişdir¹.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında adda-budda yazılar olmasına baxmayaraq, bu nitq hissəsi ətraflı və sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Xüsusən, qoşmanın dil sistemində yeri, semantik çalarlarındakı incəliklər, qrammatik quruluşundakı tarixən formalaşmış özəlliklər, qoşmanın sinonimliyi və s. məsələlər həllini tam şəkildə tapmamışdır. Ona görə də bu məsələlərin, daha doğrusu, qoşmaların semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin ətraflı şəkildə araşdırılmasına ehtiyac vardır. Çünki semantik və qrammatik səciyyəsinə tam vermədən qoşma haqqında dəqiq məlumata malik olmaq çətinidir. Qoşma köməkçi nitq hissələri içərisində oxşar və fərqli cəhətləri ilə, habelə omonim səciyyəli digər əsas nitq hissələri ilə müqayisədə araşdırılması olduqca aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan dili, predmeti isə müasir Azərbaycan dilində işlədilən qoşmalardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Qoşma köməkçi nitq hissəsi olmaq etibarilə sözlər arasında semantik-qrammatik əlaqə yaratmaqla yanaşı, qoşulduğu sözlərin mənasını dəqiqləşdirir, onlara müəyyən məna çaları da

¹Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s.68-166.

verir, cümlənin qrammatik quruluşunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan qoşma özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir ki, bunları əhatəli şəkildə araşdırmağı və bu cəhətdən də qoşmanın dil sistemindəki yerini dəqiqləşdirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Qoşmanın hala münasibətini araşdırmaq;
- Qoşmanın flektiv dillərdəki ön sözlə (predloq) müqayisəsini vermək;
- Qoşmanın “köməkçi ad” söz qrupu ilə münasibətini müəyyənləşdirmək;
- Qoşmanın quruluş xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- Sintaktik münasibətlərin yaranmasında, cümlə üzvlərinin formalaşması və söz birləşmələrinin yaranmasında qoşmanın rolunu müəyyənləşdirmək;
- Qoşmanın sinonimliyi və onların fikrin ifadəindəki rolunu araşdırmaq;
- Qoşmanın omonimliyini araşdırmaq;
- Qoşmanın antonimliyini araşdırmaq.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Müasir Azərbaycan dilindəki qoşmalar qrammatik-semantik cəhətdən tədqiq olunduğu üçün dissertasiyada əsas etibarilə təsviri metod tətbiq olunur. Lakin yeri gəldikcə qoşmaların tarixən keçdiyi inkişaf yolu da nəzərdən keçirilir ki, bu zaman tarixi, digər dillərlə müqayisəli şəkildə öyrənilməyi üçün müqayisəli metoddan istifadə olunur. Dissertasiya əsas etibarilə sinxron planda işlənsə də, xüsusən etimoloji izah zamanı, qoşmanın təkamülünü izləmə məqamında diaxron aspekt önə çəkilir. Dissertasiyada mənbə kimi Azərbaycan dilində olan bədii əsərlərin dili götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qoşma leksik-semantik və qrammatik zəmində ilk dəfə geniş və sistemli şəkildə tədqiq olunur. Bununla yanaşı, qoşmanın strukturu, xüsusən də qrammatik şəkilçili qoşmalar haqqında ilk dəfə əhatəli məlumat verilir, “köməkçi adlar” deyilən söz qrupunun qoşma kateqoriyasından fərqli başqa leksik vahidlər olduğu əsaslandırılır. Qoşmanın omonim, sinonim və antonimliyi ilk dəfə incəliyinə qədər şərh olunur. Qoşmalı sözün sintaktik vəzifəsi haqqında bir sıra yeni məsələlər işıqlandırılır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində yekun olaraq müdafiəyə təqdim olunan müddəalar bunlardan ibarətdir:

1. Qoşmanı “boş söz” hesab etmək olmaz, çünki sintaktik və semantik xüsusiyyətlərə malikdir.
2. Qoşma ilə flektiv dillərdəki “predloq”un oxşar cəhətləri olsa da,

əslində fərqli anlayışlardır, qoşma daha geniş funksiyaya malikdir.

3. Qoşma ilə köməkçi adlar yaxın qrammatik xüsusiyyətlərə malik olsalar da, qrammatik-funksional cəhətdən fərqləri vardır.

4. Qoşma funksiyasına görə hala yaxındır. Lakin başqa-başqa kateqoriyalardır.

5. Qoşma sözlər arasında əlaqələndirmə funksiyasına malik olsa da, əsas vəzifəsi söz və ifadələr də mənə çaları yaratmaqdadır.

6. Dilçiliyimizdə söz-qoşma kimi təqdim edilən və bəzi dilçilər tərəfindən yalnız əsas nitq hissəsi kimi verilən “əvvəl, bəri” tipli sözlər artıq əsas nitq hissələrindən təcrid olunmuş qoşmalardır.

7. Müvafiq mənə qruplarında olan qoşmaların sinonimliyi və antonimliyi leksik sinonimlikdən və antonimlikdən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

8. Leksik omonimlikdən fərqli olaraq, qoşmaların omonimliyi daha çox onların mənşəyi ilə bağlıdır.

9. Müasir qoşmaların bəzisinin “şəkilçi forması” onların təcrid olunduğu sintaktik şəraitlə bağlıdır.

10. Qoşmalı söz müxtəlif qrammatik formalara düşüb, cümlənin istənilən üzvü ola bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin müddəalarından müxtəlif elmi araşdırmalarda, xüsusən köməkçi nitq hissələri sahəsində bəzi mübahisəli məsələlərin həllində, əsas və köməkçi nitq hissələrinin sərhədinin müəyyənləşməsində, müxtəlif sistemli dillərdə eyni səviyyəli kateqoriyaların müqayisəsində və s. istifadə oluna bilər. Dissertasiya işindən dərs vəsaiti kimi istifadə olunması müvafiq məsələlərin daha yaxşı mənimsənilməsində yardımçı ola bilər ki, bu da onun praktik əhəmiyyətini şərtləndirir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın ümumi müddəaları məqalə və tezislər şəklində elmi məcmuələrdə və konfrans materiallarında nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunan elmi-nəzəri ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə “**Qoşmanın dil sistemində yeri**” adlanır. Burada qoşmanın “predloq”la, əsas nitq hissələri ilə, köməkçi adlarla qarışdırılması, qoşma və hal məsələsi, qoşmanın tərkib hissəsinin müəyyənləşməsi ilə bağlı mühüm məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

Sözlər arasında qrammatik-semantik əlaqələrin formalaşmasında fəal rol oynayan qoşma bir qrup dillərdə, o cümlədən türk, fin-uqor, iber-

Qafqaz, monqol və s. dil qruplarında fəaldır¹. Hətta bəzi Hind-Avropa dillərində, məsələn, latış, osetin, alman, ingilis və s. dillərdə qoşmanın mövcudluğu qeyd olunur².

Qoşmanın müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər vardır. A.X.Aytemirova zərflərin isim və sifətdən sonra işlədilər bilməsindən bəhs edir və bu zaman onları məkan münasibəti yaradan qoşma adlandırır³. Bunun səbəbi Avropa dilçiliyində qoşmaların müstəqil işlənməkə zərflə olduğu fikrinin özünə yer tutmasıdır.

Qoşma flektiv dillərdəki “predloq” (sözünü) deyilən sözlərlə yaxın funksiyam yerinə yetirir, sözün özü isə latınca “postposetino”dan kalka yolu ilə yaranmışdır. Bu o deməkdir ki, qoşma anlayışı Avropa dilçiliyi üçün yad deyil, hətta bəzi dillərdə, məsələn, Pribaltika-fin, ingilis dillərində sözünü ilə yanaşı, qoşmalar da işləkdir. Fin dilindən bəhs edərkən burada həm qoşma, həm də “predloq”un işləndiyi, hətta qoşmanın daha populyar olduğu diqqət mərkəzinə çəkilir.

Qoşmanın vəzifəsi, dil sistemindəki yeri haqqındakı müxtəlif fikirlər onun dəqiq sərhədinin müəyyənləşməsinə həmişə mənfi təsir etmişdir. Bəzi dilçilər qoşmanı “boş sözlər” adlandırır⁴, bəziləri onların leksik mənaya deyil, yalnız qrammatik mənaya malik olduğunu söyləyir⁵, üçüncü qrup dilçilər qoşmaların həm leksik, həm qrammatik mənaya daşdığı fikrini müdafiə edirlər⁶. R.A.Budaqov isə qoşmanı “boş söz” adlandıranlara qarşı çıxaraq göstərir ki, onların müstəqil leksik mənaya malik olmaması “boş söz” adlandırmağa əsas vermir. Onlar cümlədə müəyyən sintaktik funksiya daşıyır ki, burada semantik çaları görməmək mümkün deyil⁷.

T.A.Bertaqayev də qoşmanın “boş söz” adlandırılmasına qarşı çıxaraq göstərir ki, önqoşma və sonqoşmalarda müəyyən dərəcədə potensial leksik mənaya olur, əks halda onlar nitqə daxil ola bilməzdi, lakin onlarda qrammatik mənaya daha əsasdır⁸.

¹Айтемирова А.Х. Функционально-семантическая характеристика послелогов аварского языка и предлогов немецкого языка. АКД, Махачкала, 2007.

²Dic/academic.ru/dic.nst/zuwiki/672926.

³Айтемирова А.Х. Функционально-семантическая характеристика послелогов аварского языка и предлогов немецкого языка. АКД, Махачкала, 2007.

⁴Вандриес Ж. Язык, 1937; dic/academic.ru/dic.nst/ruwiki/672926.

⁵Мещанинов И.И. Общее языкознание. Ленинград, 1940, с. 28.

⁶Бертагаев Т.А. Сочетания слов и аналитическая конструкция – Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л., 1965; Хаджилаев М.И. Послелог и послеложные именные слова в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1962, с. 159.

⁷Будагов Р.А. Человек и его язык. Москва, 1974, с. 91.

⁸Бертагаев Т.А. Сочетания слов и аналитическая конструкция – Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л., 1965, с. 121-122.

A.M.Şerbak qoşmaların tarixən müstəqil leksik-semantik mənalı sözlərdən intişar tapmasından bəhs edərək bu fikrə gəlir ki, onların böyük əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə ayrılıqları leksik mənalı sözün semantikasını saxlamışdır”¹.

Azərbaycan dilçiliyində də qoşmanın leksik mənaya malik olub-olmaması barədə üç cür fikir diqqətimizi cəlb edir. Bəzi əsərlərdə qoşmaların heç bir müstəqil leksik mənaya malik olmaması, ikinci qrup əsərlərdə qoşmaların leksik mənaya malik olması, nəhayət, üçüncü qisim əsərlərdə qoşmaların ayrılıqda deyil, başqa sözlərlə əlaqədə leksik mənaya malik olması göstərilir. S.Cəfərov yazır: “Bizcə, qoşma da sözdür, bütün sözlərdə olduğu kimi, onun da leksik mənası vardır. Ancaq bu məna müstəqil leksik məna, məfhumla, anlayışla bağlı məna deyildir. Qoşmalar qeyri-müstəqil mənaya malikdir”².

Qoşmadan bəhs edən yazıların, demək olar ki, hamısında onun flektiv dillərdəki “predloq”(sözönü) ilə eyni funksiyanı yerinə yetirdiyi qeyd olunur. O.M.Boqdanova göstərir ki, “predloq”un rolunu fin-uqor dillərində qoşma və hal oynayır³. M.Q.Usmanova da rus dili “predloq”larının başqırd dilinə qoşma və hal vasitəsilə tərcümə olunduğunu qeyd edir⁴. Digər əsərlərdə də bu fikrə rast gəlirik.

P.S.Kuznetsov qədim slavyan dilində qoşmanın mövcud olduğunu söyləyərək, müasir rus dilində “*padu*” predloqunun bir sıra hallarda aid olduğu sözdən sonra da işləmə bilməsini qədim qoşmanın qalığı hesab edir⁵.

Qeyd edək ki, “predloq” və qoşma müxtəlif sistemli dillərdə bir-birinə yaxın funksiyaları yerinə yetirir; hər ikisi müvafiq halda olan sözlərə qoşulur, onlar arasında müəyyən semantik münasibətləri formalaşdırır. Lakin ayrı-ayrı dillərdə qoşmanın yerinə yetirdiyi vəzifələrlə bağlı fərqli məqamlar da vardır.

Birincisi, müxtəlif dillərdə qoşmanın hansı nitq hissəsi ilə işlənməsi eyni deyil; ingilis dilində qoşma daha çox feillə birləşirsə, iltisaqi dillərdə isimlə birləşmək əsasdır. Bu tip dillərdə qoşmanın ismi və feili birləşmələr yaratdığı da qeyd edilir və qoşma həmin birləşmələrin semantik

¹Şербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие и служебные части речи). Ленинград, 1987, с. 56.

²Сəфəров S. Azərbaycan qoşmaları haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1956, № 4, s. 86.

³Богданова О.М. Учебное пособие для изучающих язык.-fullrif.ru (yob_04541ca 773ctd 7977c 70 afb 5 eb ed 438.html).

⁴Усманова М.Г. Способы передачи значений русских предлогов в башкирском языке.– Вестник. Специальные и гуманитарные науки. 2014, №4, с. 89.

⁵Кузнецов П.С. О принципах изучения грамматики. Изд.МГУ, Москва, 1961, с. 32.

komponenti kimi təqdim olunur. Bu baxımdan qoşma ingilis dili lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul olunur. C.M.Trofimova bunları leksik mənaya və vahid qrammatik formaya malik sintaktik bütöv olduğunu qeyd edir.¹ Müəllifin bu tip ifadələri sintaktik konstruksiya adlandırması, görünür, onların sintaktik zəmində meydana çıxması ilə əlaqədardır.

Müasir Azərbaycan dilində qoşmalı ifadə tamamlıq, zərflik, xəbərlik şəkilçisi ilə birləşdikdə isə xəbər ola bilər. Maraqlıdır ki, mənsubiyyət şəkilçili ifadə mübtədə da ola bilər: *Sənin kimisi xalqı düşünməz*. Tədqiqatçılar göstərir ki, bəzi dillərdə, o cümlədən koreya dilində qoşma sintaktik vahid olan mübtədəyə qoşula bilər. Bu qoşmalar hətta “mübtədə qoşması” (“подлежащий послелог») adlandırılır².

İkincisi, ayrı-ayrı dillərdə qoşmaların hansı hallarda olan sözlərlə işlənməsində fərqlər var. Əksər dillərdə qoşmalar adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik hallara qoşulur, lakin qazax dilində qoşmanın yiyəlik və yerlik halla işlənmədiyi³, bəzi türk dillərində⁴, habelə Dağıstan dillərində isə⁵, əksinə, qoşmanın yerlik halla da, qazax dilində⁶ hətta təsirlik halla işlənməsi qeyd olunur.

Üçüncüsü, bəzən həm “predloq”, həm də qoşma eyni məqamda bir sözlə əlaqədə işlənilə bilər. Əksər dillərdə, o cümlədən türk dillərində predloq yoxdur və ona görə də bu dillərdə ikiqat birləşmə mövcud ola bilməz. Lakin ingilis dilində həm qoşma (posleloq), həm də sözünü (predloq) vardır. Onların vəzifələrinin bir-birindən fərqləndiyi göstərilir; belə ki, sözünü sözləri bağlamağa xidmət edirsə, qoşma əlaqəyə girdiyi sözə (feilə) digər məna çaları verir və ya olan mənanı dəqiqləşdirir⁷. Paştо dilində qoşma həm “predloq”lu, həm “predloq”suz sözlərlə işlənir⁸.

Dilçilikdə, xüsusən türkoloji ədəbiyyatda qoşma ilə köməkçi ad termin və anlayışlarının müqayisəsi də geniş yer almışdır. Bəzi tədqiqatçılar bu iki

¹ Трофимова А.Г. Послелогои удегейского языка (в сопоставительном аспекте), АКД, 2007, с. 12.

² Каук Бо Мо. Пространство и время: сопоставительный анализ предлогов и послелогов. АКД, Казань, 2012, с.22.

³ Доценко Е. Русские предлоги и их казахские эквиваленты//litmisto/org/ua/?p=4048.

⁴ Хаджилаев М.И. Послелогои и послеложные именные слова в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1962, с.135.

⁵ Рашидова А.Г. Выражение пространственных отношений в лакском, английском и русском языках. АКД, Махачкала, 2013, с.16.

⁶ Доценко Е. Русские предлоги и их казахские эквиваленты//litmisto/org/ua/?p=4048.

⁷ Айтемирова А.Х. Функционально-семантическая характеристика послелогов аварского языка и предлогов немецкого языка. АКД, Махачкала, 2007, с. 3.

⁸ Махгуль С.Д. Система предлогов и послелогов в современном литературном языке пашто. АКД, Санкт-Петербург, 1993, с. 23.

kateqoriyanı fərqləndirsələr də, digərləri onları eyni kateqoriyanın müxtəlif mərhələləri hesab edirlər. Bu iki kateqoriyanı bir-birindən ayırmayan, onları qoşmanın ayrı-ayrı növləri hesab edən N.A.Baskakov, V.A.İsenqaliyeva, S.Cəfərov və b. bu fikirdədirlər ki, qoşma sözlər arasında qrammatik əlaqəni formalaşdıran, onlara müəyyən çalar verən, lakin ayrılıqda işləmə bilməyən köməkçi nitq hissəsidir, köməkçi adlar isə müstəqil mənalarını saxlamaqla həm də müxtəlif köməkçi funksiya daşıyan sözlərdir. A.N.Kononov müvafiq sözləri qoşmaya aid edir, lakin əsl qoşmaları “qoşma-hissəcik”, ikinciləri isə “qoşma-ad” kimi təqdim edir¹.

N.A.Baskakov da belə bir bölgü aparır: birinciləri “xalis”, ikinciləri isə “nisbi” qoşmalar adlandırır və onlar arasında ciddi fərq olmadığını qeyd edir².

V.V.Qordlevski və N.K.Dmitriyev qoşma və köməkçi adları mənşə cəhətdən də, müasir sintaktik mövqeyinə görə də bir-birindən fərqlənən, lakin eyni və ya yaxın funksiyaları yerinə yetirən kateqoriyalar hesab etmişlər³.

Təbii ki, qoşmalar sözə birləşdikdə onlarda müəyyən mənə çalarları yaradır, lakin bu fakt ayrılıqda deyil, sintaktik zəmində qrammatik əsasda baş verir. Bu zaman yaranan mənə müstəqil leksik mənə yox, qrammatik mənə kimi izah olunmalıdır.

Türk dilçiliyində ya bütünlükdə köməkçi nitq hissələrini, ya da qoşmaları qarışıq halda “ədat” adlandırmışlar: “Ədatlar müstəqil mənəyə malik olmayan, başqa söz və birləşmələrlə işlənərək, habelə cümlələrdə müxtəlif semantik münasibətlər əks etdirən sözlərdir”⁴. Lakin buraya qoşmalarla yanaşı, bəzi digər köməkçi nitq hissələri, məsələn, bəzi modal söz, nida və ədatlar da daxil edilir⁵. M.Ergin də ədat adı altında köməkçi nitq hissələrindən bəhs edir, amma onları “ünləm ədatlar” (nidalar), “bağlama ədatlar”(bağlayıcılar) və “çekim ədatlar” (qoşmalar) deyə üç qrupa bölsə də, bağlayıcıların içərisində “prepozisiya” və “postpozisiya” deyə iki qrup da ayırır ki, sonuncular içərisində də qoşmalar verilir⁶.

Bizcə, Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə daha düzgün mövqedən

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, 1960, с. 313; А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва-Ленинград, 1960, с. 296.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, П, М., 1952, с. 482.

³ Гордлевский В.В. Грамматика турецкого языка. Москва, 1960, с. 73-80; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. «Наука», Москва, 2007, с. 129-130.

⁴Ediskin X. Türk dil bilgisi. İstanbul, 1996, s.284.

⁵Ediskin X. Türk dil bilgisi. İstanbul, 1996, s.303.

⁶Ergin M. Universitetlər için Türk dili. İstanbul, 2001, s.89.

yanaşılır. S.Cəfərov bəzi sözlərin məzmunca qoşmalara yaxın olmasına baxmayaraq, onları qoşma deyil, qoşmalaşan isim hesab edir¹. “Qoşmalaşan” ifadəsini isə “özü başqa nitq hissəsi olub, qoşma vəzifəsində çıxış edən” anlamında başa düşmək lazımdır.

F.Zeynalov qoşma və köməkçi adların oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs edir. Onlar arasında əsaslı fərqlərin olduğunu deyərək, bu nəticəyə gəlir: “Bütün bu xüsusiyyətlər qoşmalarla köməkçi adları bir-birindən ayırmaq, müasir türk dillərində onları ayrı-ayrı tədqiq edərək, sonuncuları qoşmaların sintaktik vəzifəsini yerinə yetirən yarımqruplar hesab etmək daha məqsədəuyğundur”².

Q.Kazımov bu söz qrupunu hər iki nitq hissəsi ilə oxşar cəhətləri olan söz qrupu hesab edir: “Azərbaycan dilində həm isimlərə, həm də qoşmalara yaxın olan bir söz qrupu var. Bunlar mahiyyət etibarilə isimlərə daha yaxındır, lakin semantik cəhətdən zəifliyinə və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə qoşmalarla da oxşar cəhətlərə malikdir və ona görə də bilavasitə qoşmalardan sonra onların haqqında məlumat verilməsi daha məqsədə müvafiqdir”³.

Dilçilik əsərlərinin hamısında bu kateqoriyalar arasında oxşar cəhətlər, demək olar ki, eyni cür verilir: hər ikisi halda olan sözdən sonra gəlir, birlikdə bir cümlə üzvü rolunu oynayır, lakin qoşma və köməkçi adların arasında əsaslı fərqlər vardır. Birinci fərq, köməkçi adın müstəqil leksik-semantik mənaya malik olması, qoşmanın isə olmamasıdır. İkincisi, qoşmalar başqa söz olmadan cümlə üzvü ola bilmir, köməkçi adlar isə müstəqil şəkildə də müxtəlif cümlə üzvü olur. “*Üst cərgə, yan cərgə*” tipli birləşmələrin tərəfləri də ayrı-ayrı cümlə üzvü olur: *Yan cərgədə çiçəklər daha cazibəli idi*. Üçüncüsü, qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə olduqda məhdud şəkildə hal şəkilçisi ilə işlənə bilər, köməkçi adlar isə müstəqil şəkildə müxtəlif hal şəkilçiləri ilə işlənə bilər: *Üstdə hər şey qaydasındadır*. Dördüncüsü, müəyyən qrammatik-semantik xüsusiyyətlərə malik olan qoşmalar sinonimik cərgə yaradır, bu isə onların mücərrəd anlayışda ayrıca kateqoriya təşkil etdiyini göstərən faktlardandır. Köməkçi adlar isə xüsusi dil-nitq qrupu yaratmadığından onların digər qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sinonimliyi də, demək olar ki, müşahidə olunmur.

“Köməkçi ad” termini ilə təqdim edilən sözlər içərisində bəziləri (*barə,*

¹ S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilində isimlərin qoşmalaşması hadisəsinin öyrənilməsinə dair. Dilçilik fənlərinin tədrisi metodikası. Bakı: APİ nəşri, 1987, s. 81-82.

² Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 148-159

³ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 347-348.

sayə) müasir dilimizdə müstəqil şəkildə işlək olmayıb, yalnız müxtəlif qrammatik formalarda işləklik qazanır: *haqqında*, *sayəsində* və s. Digər sözlər isə köməkçi deyil, leksik mənalı sözlərdir.

Türk dillərində köməkçi nitq hissələrini tədqiq edən F.Zeynalovun belə bir fikri diqqət çəkir: “Qoşmalar ilk dövrlərdə, əsasən, hal şəkilçilərinin ifadə edə bilmədikləri münasibətləri bildirməyə, bu şəkilçilərin ifadə etdiyi xüsusiyyətləri daha da dəqiqləşdirməyə xidmət etmişdir. Hətta indi belə bir qrup qoşmalarla hal şəkilçiləri arasında sinonimlik özünü göstərməkdədir. Lakin hal şəkilçiləri ilə qoşmalar arasında paralellik işarəsi qoymaq qətiyyəən düzgün deyil”¹.

Qoşma ilə halın münasibətindən bəhs edən A.Kərimov onlar arasında aşağıdakı fərqləri qeyd edir: 1.Hal şəkilçisi (fleksiya) sözün formasını dəyişən morfoloji hissədir, qoşma isə morfoloji tərkibə aid deyil. Qoşma köməkçi də olsa, yenə də bir sözdür, şəkilçi isə yalnız sözün bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilə bilər; 2. Qoşma üçün bir söz kimi aid olduğu sözdən əlavə, başqa sözdən aralı işləmə bilmə imkanı var, lakin şəkilçi üçün isə bu mümkün deyil; 3. Hal şəkilçisi qoşmadan fərqli olaraq, heç bir anlayış və ya leksik məna ifadə etmir, onda yalnız relyativlik mövcud olur. Qoşma isə hər bir söz kimi, yalnız qrammatik mənaya yox, həm də minimum leksik mənaya malikdir².

Düzdür, qoşma da hal kimi, sözlər arasında əlaqənin formalaşmasında iştirak edir. Hal qrammatik kateqoriya olmaq etibarilə qrammatik şəkilçilərlə formalaşır; bir neçə qoşmanın şəkilçiyə çevrilməsi və ya çevrilmək imkanı da onların hal ilə eyni olduğunu təsdiqləyə bilməz. Belə ki, qoşmaların şəkilçiyə çevrilməsi tarixi bir prosesdir. İkincisi, qoşmalar öz daxilində omonimik və sinonimik xüsusiyyətə malikdir ki, bunu hala aid etmək olmaz. Üçüncüsü, qoşmaların yaratdığı məzmun halın məzmununa yaxındır, lakin qoşmaların məzmunu tam halda hallarla ifadəsini tapa bilmir, yəni qoşmaların yerinə yetirdiyi funksiya leksik-qrammatik baxımdan daha dərinidir. Dördüncüsü, bir çox halda qoşmalar birləşdiyi sözlərlə birlikdə müxtəlif qrammatik şəkilçilərlə də: hal, cəm, xəbərlilik, mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işləmə bilər. Bu hal qoşmalarda müəyyən dərəcədə leksiklik anlayışının olması ilə bağlıdır. Bu isə haldan fərqli xüsusiyyətdir.

Məna çaları yaratmaq üçün sözə artırılan qoşmalar avtomatik o sözlər arasında əlaqələndirici vasitə kimi də çıxış edir. Məsələn, “*Evə gedirəm*”

¹ Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 60.

² Kərimov A. Hal kateqoriyasının fars dilində ifadə vasitələri (tarixi aspektdə). ADD, Bakı, 2010, s. 10-11.

cümləsində yer zərfliyinə müxtəlif mənə çalarına malik qoşmalar əlavə etmək olar:

1.Evə qədər gedirəm; 2.Evə doğru gedirəm; 3.Evə görə gedirəm və s.

Cümlələrin hamısında “ev” və “get” sözləri arasında yönlük hal formasının köməyi ilə əlaqələnmə vardır. Deməli, bu sözlərin qrammatik-funksional cəhətdən yenidən əlaqələnməsinə ehtiyac yoxdur. Lakin bu iki sözün birliyi bir mənənin, daha doğrusu, bir informasiyanın ifadəsinə xidmət edir. Bu ümumi məzmun qalmaqla müxtəlif çalarını vermək üçün onlara hər dəfə ayrı-ayrı qoşmalar əlavə edilir.

Qoşma ilə bağlı məsələlərdən biri onların sərhədinin müəyyənləşdirilməsidir. Müasir vəziyyətinə görə qoşmalar iki qrupa bölünür: 1) sabit qoşmalar; 2) qeyri-sabit qoşmalar. Lakin ayrı-ayrı dilçilik əsərlərində həmin bölgü müxtəlif cür verilmişdir. F.Zeynalov “I. sabit; II. müxtəlif nitq hissələrindən təcrid olunan qoşmalar”¹, Ə.Şükürov “1.əsl, 2. söz-qoşma” şəklində olanlar², Q.Kazımov 1.sabit, 2. qeyri-sabit, 3. şəkilçiləşən qoşmalar³, M.Hüseynzadə isə 1.əsas nitq hissəsi ilə omonim olanlar, 2.bağlayıcı ilə omonim olanlar; 3.yalnız qoşma kimi işlənənlər, 4.şəkilçi ilə oxşar olanlar⁴ kimi təsnifat vermişlər.

Əslində bu təsnifatları eyni prinsip əsasında hesab etmək olmaz. Fikrimizcə, qoşmalar “sabit” və “qeyri-sabit” adı altında verilməsi daha düzgün olardı. Çünki təsnifatda əsl qoşma olan və başqa nitq hissələri ilə omonim səciyyəli olan qoşma bölgüsü əsasdır. İkinci qrupdan olanların yenidən bölünməsi isə sonrakı təsnifata aiddir. Göründüyü kimi, bütün təsnifatlarda birinci növün adı, demək olar ki, eynidir: sabit qoşmalar. “Xalis”, “söz-qoşma”, “müxtəlif nitq hissələrindən təcrid olunan” kimi terminlərin işlədilməsi düzgün deyil, çünki bütün qoşmalar müstəqil mənəli sözlərdən təcrid olunmuşdur və indiki halında da sözdür.

Lakin dilçilikdə əks fikrin tərəfdarları da çoxdur. Aydınır ki, qoşma hər hansı əsas nitq hissəsində təcrid olunmuşdursa, onun əlamətlərini bu və ya digər dərəcədə özündə saxlamalıdır. Məsələn, “*başqa, ayrı, özgə, yanaşı, əvvəl, qabaq, sonra, bəri, tərəf, qarşı*” qoşmaları ayrıldıqları sözlə müəyyən əlaqələrini saxlamışlar, lakin hər hansı bir sözə birləşərkən nə müstəqilliyə, nə də suala malikdir. Ona görə də “*səndən başqa*” tipli ifadələr sərbəst söz birləşməsi kimi öyrənilir.

¹ Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 68.

² Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: APİ nəşri, 1981, s. 21.

³ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 345.

⁴ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 218.

“İçrə”, “üst”, “yan” və s. bu tipli sözlərin qoşma kimi təqdim olunması, fikrimizcə, düzgün deyil. Belə ki, bu sözlər birləşdiyi sözlə birlikdə də məna və suallarını saxlayır. Digər tərəfdən, “səbəbilə”, “məqsədilə” tipli sözlərin, “fərqli olaraq”, “uyğun olaraq” tipli söz birləşmələri də qoşma hesab edilə bilməz. Birincilər qoşmalı sözlər, ikincilər isə müstəqil mənaya malik mürəkkəb sözlərdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində “Azərbaycan dilində qoşmaların qrammatik xüsusiyyətləri” adlanır. Qoşma köməkçi nitq hissəsi olmaq etibarilə bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir; müstəqil leksik mənasının, ayrıca sintaktik vəzifəsinin, sualının olmaması, müstəqil leksik vahid kimi işləmə bilməməsi və s. Bu ümumi cəhətlərlə yanaşı, qoşmanı digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən bəzi xüsusiyyətlər də vardır ki, bunlar qoşmaları spesifik kateqoriya kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Belə ki, qoşmalar, bir tərəfdən, birləşdiyi sözlərlə birlikdə cümlə üzvü olur, qoşulduğu söz və ifadəyə müəyyən məna çaları verir, habelə bir sıra qrammatik şəkilçilərlə işləmə bilir. Bu xüsusiyyətlərin olması qoşmanın əsas nitq hissələri ilə digər köməkçi nitq hissələri arasında keçid xarakterli olması ilə bağlıdır.

Köməkçi nitq hissələrinin səciyyəvi cəhətlərindən biri onların sabit, dəyişməz formaya malik olmasıdır. Bu fikri qoşmaların da əksəriyyətinə şamil etmək olar; bunlar tam sabitləşmiş, ilkin kökü ilə semantik-qrammatik əlaqəsini itirmiş qoşmalardır. “Aid, dair, savayı, görə, üçün, ötrü” və s. qoşmalar bu qəbildəndir. Azərbaycan dilində qoşma funksiyasını yerinə yetirən, lakin qoşma kimi tamamilə sabitləşməmiş xeyli sayda sözlər də vardır. Bu sözlər həm nominativ formada, yəni heç bir şəkilçi olmadan, həm də müəyyən qrammatik şəkilçinin iştirakı ilə qoşma funksiyasına malikdir. Buraya *haqda* (*haqqında*), *barədə* (*barəsində*), *xüsusda* (*xüsusunda*), *səyəsində*, *əsnada* (*əsnasında*), *uğrunda*, *yolunda*, *əvəzində* və s. kimi sözlər daxildir. Bu sözlərin bəzilərində sözün əslilə əlaqə müəyyən dərəcədə qalsa da, digər qismində bu əlaqəni tapmaq mümkün deyil, çünki kökün özü müasir dilimizdə işlək söz kimi mövcud deyil, yəni şəkilçini çıxarıqdan sonra qalan hissə leksik-semantik vahid kimi dilimizdə işlədilmir. Bu tipli sözlərin elələri vardır ki, əslində onların qoşma ilə heç bir əlaqəsi olmasa da, bəzi türkoloji əsərlərdə onların hamısı qoşma adı ilə təqdim olunur və təhlil edilir. Buraya “*boyunca*, *arxasında*, *önündə*” və s. bu tipli sözlər aid edilir¹.

Bu sözləri M.Hüseynzadə “əsas nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsi

¹Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, Москва: Наука, 1988, с. 492-504.

arasında keçid mərhələ təşkil edən yaqımqoşmalar”¹, F.Zeynalov, Q Kazımov köməkçi adlarla qoşmalar arasında keçid halda olan “köməkçi adlar”², bəzi dilçilər isə başqa ad vermədən onları qoşma kimi təqdim etmişlər. Bu tip sözlərə eyni münasibət türkoloji ədəbiyyatda da özünü göstərir. Belə ki, N.A.Baskakov, V.A.İsenqaliyeva onları qoşmaların³, A.N.Kononov köməkçi adların⁴ tərkibində öyrənirlər.

“Haqqında” ərəb mənşəli “haqq” sözündən olub, mənası “doğru, düz, həqiqi” deməkdir. Müasir dilimizdə adlıq və yiyəlik halda olan sözlə əlaqəyə girərək, qoşmanın da funksiyasını yerinə yetirir və söhbətin predmetinə işarə edir. Məsələn: *Kosaoğlu haqqında İmran yaxşı danışmamışdı* (İ.Şıxlı). Əksər məqamlarda bu qoşma –dan hal şəkilçisi ilə əvəzlənə bilər. Məsələn: *Uşaqlar yeni riyaziyyat müəllimi haqqında (yeni riyaziyyat müəllimindən) danışdılar*. Qoşulduğu sözün hansı şəxsə olması ilə əlaqədar bu söz də müvafiq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və qrammatik cəhətdən müxtəlif formalara düşmüş olur. Məsələn: *Mənim haqqında nə fikirdəsən?* (M.İbrahimov); *Hamı sənin haqqında ancaq yaxşı şeylər danışır* (M.Cəlal); *Bizim haqqımızda düzgün qərar çıxarmamısınız* (İ.Şıxlı). Bu misallarda “haqq” sözünün mənası açıq şəkildə özünü göstərmir, məna mücərrədləşmişdir. Lakin yerlik hal formasında olan bu formanı tam sabitləşmiş qoşma hesab etmək olmaz. Digər variantında mənsubiyyət şəkilçisinin atılması isə bu sözdə köməkçi nitq hissəsinə keçid prosesinin olduğunu göstərir. Məsələn: *Bu haqda heç kim soruşmamışdı* (V.Sultanlı).

“Haqqında” qoşması ilə sinonim olan “barəsində//barədə” də eyni təkamül yolu keçmişdir. Mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işləmə bilməsi onun daxili dinamik vəziyyətini, qrammatik mütəhərrikliliyini göstərir. Məsələn: *Jandarmalarda Sahib barəsində əsaslı dəlillər olmadığından onu həbs edə bilmirdilər* (M.İbrahimov); *İndi mənim barəmdə nə fikirləşəcəklər?* (V.Sultanlı); *Oğul, sənin barəndə çox yanılmışam* (S.Azəri).

“Sayəsində, naminə, xüsusda, əsnada, uğrunda, yolunda” sözləri haqqında da müvafiq fikirləri söyləmək olar. Bu sözlərin ilk beşi tarixən dilimizdə müstəqil söz, leksik mənalı söz kimi işlədilmiş, indi isə yalnız

¹Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 223.

²Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 159; Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 351.

³Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. П., М., 1952, с. 513; Исенгалиева В.А. Служебные имена и послелогии в казахском языке. Алма-Ата, 1957, с. 78.

⁴Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, 1956, с. 344.

qoşma funksiyasında işlənir.

Qoşmanın adlıq halla işlənib-ışlənməməsi mübahisəli məsələlərdəndir. Bəzi qoşmalar şəxs əvəzliyinə qoşulduqda əvəzlik yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənir, lakin isim və substantivləşmiş digər nitq hissələrinə qoşulduqda həmin söz hal şəkilçisiz olur. Buraya “*kimi, qədər, tək, üçün, ilə*” qoşmaları daxildir. Məsələn: *insan kimi, insan qədər, insan tək, insan üçün, insan ilə// sənin kimi, sənin qədər, sənin tək, sənin üçün, səninlə*. Qeyd edək ki, uzun zaman dilçiliyimizdə hal şəkilçisiz forma adlıq hal kimi təqdim olunmuşdur. S.Cəfərov həmin sözlərin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğu fikrini irəli sürdü¹.

Bizə belə gəlir ki, qeyd edilən qoşmalar qeyri-müəyyən yiyəlik halla deyil, adlıq halla işlənir. Müasir danışıq dilində bəzən şəxs əvəzliyinin də adlıq hal formasında işləndiyini də müşahidə edirik: mən ilə, sən kimi, mən qədər və s. İsimlərlə adlıq halda işlənən və qoşmalaşan mənsubiyyət şəkilçili sözlər də çox zaman hər iki forma, yəni müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik halla işlənir. Məsələn: *Məmməd haqqında – Məmmədin haqqında, Məmməd barəsində – Məmmədin barəsində*. Bunların hər ikisində birinci komponent yiyəlik hal kimi qəbul edilməlidir.

Maraqlı cəhətlərdən biri “*tərəf*” qoşmasının halla işlənməsidir. Bu qoşma yönlük halda olan sözə qoşulur. Məsələn: *Kəndə tərəf gedən yolun üstündə köhnə bir dəyirman var idi* (İ.Məlikzadə). Bəzi hallarda, xüsusən də danışıq dilində yönlük halın şəkilçisini isim yox, məhz qoşma qəbul edir: *Kənd tərəfə gedən yolun üstündə köhnə bir dəyirman var idi*.

Qoşmanın qəbul etdiyi həmin hal şəkilçisi ismə aid deyil. Belə ki, bu mövqeyində qoşma istənilən halın şəkilçisi ilə işləyə bilər: *ev tərəfi, ev tərəfdə, ev tərəfdən* və s. Fikrimizcə, bunun səbəbi “*tərəf*” sözünün potensial leksik mənaya malik olmasıdır. Qoşmanın hal şəkilçisi ilə işlənməsi faktı tarixən dilimizdə özünü göstərir. Müasir danışıq dilində olan bir hal “*Əsrarnamə*”də də diqqəti çəkir. Belə ki, burada “*sarı*” qoşması yönlük hal şəkilçisi ilə işlənir: *Ol yaradan sarıya seyr edəvüz²*. Bu xüsusiyyət XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Müasir danışıq dilimizdə “*sarı*” qoşmasının çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənməsi də özünü göstərir: *Evdən sarı narahatam//Ev sarıdan narahatam*.

Müasir dilimizdə hər bir qoşmanın ismin konkret bir halı ilə işlənməsi artıq müəyyən olmuşdur. Bunun səbəbi müvafiq qoşmaların təcrid olunduğu sözlərin tarixi leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

¹Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilində isimlərin qoşmalaşması hadisəsinin öyrənilməsinə dair // Dilçilik fənlərinin tədrisi metodikası. Bakı: API nəşri, 1987, s. 86-93.

²Xəlilov Ş. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı: Elm, 1988, s. 173.

Məsələn, *doğru* qoşmasının özü tarixən istiqamət, yönəlmə məzmununa malik olduğundan özü də məhz yönlük halda olan sözlərlə işlənir. Yaxud *əvvəl, qabaq, sonra* sözlərinin daxili məzmununda məkan və ya zamanın çıxış nöqtəsini ifadə edən məna vardır, elə buna görə də həmin qoşmalar məhz çıxışlıq halda olan sözlərlə işlənir.

Bəzi qoşmalar isə bir neçə halla işlənir və fərqli məna çalarları yaradır. Məsələn, “*kimi, qədər*” qoşmaları adlıq və yiyəlik hallara qoşularkən müqayisə-bənzətmə, yönlük hala qoşularkən məsafə məna çalarını formalaşdırır: *Sərvər kimi – Sərvər qədər – sənin kimi – sənin qədər; şəhərə kimi – şəhərə qədər – səhərə kimi – səhərə qədər*. Bu qoşmaların da iki halla işlənib müxtəlif çalarlar yarada bilməsi onların tarixən iki məna ifadə etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, M. Kaşğarlının əsərində “*kibi*” sözünün iki mənası verilir: 1. qab; 2. oxşar¹. Birinci məna məsafə, ikinci məna isə müqayisə-bənzətmə çalarını yaratmışdır.

Qoşmanın qrammatik səciyyəsi ilə bağlı məsələlərdən biri onların sintaktik mövqeyidir. Qoşmanı digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri onların ismin bu və ya digər halında olan sözlə birləşərək, müəyyən sintaktik vəzifəni yerinə yetirməsidir. Dilçilik əsərlərində qoşmanın birləşdiyi sözlə birlikdə, bir qayda olaraq, vasitəli tamamlıq və müxtəlif zərflilər vəzifəsini yerinə yetirdiyi göstərilir. Lakin müxtəlif qrammatik şəkilçilərlə işləmə qabiliyyəti qoşmalı ifadələrin də qrammatik mövqeyində polifunksionallığı təmin edir, yəni bu ifadələr bütün cümlə üzvü funksiyalarında çıxış edir. Zərfliyin növləri semantik-qrammatik əsasda formalaşdığından burada qoşmanın potensial semantikasi mühüm rol oynayır. Mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyinin funksiyalarının isə iştirak edən qoşmanın leksik-qrammatik səciyyəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur; bu zaman qoşmalı ifadənin əlaqələndiyi cümlə üzvü ilə struktur-qrammatik əlaqələnməsi və cümlədəki mövqeyi əsas olur.

Qrammatikaya dair heç bir əsərdə qoşmalı sözün mübtədə funksiyasında çıxış etməsindən bəhs olunmur. Bunun əsas səbəbi mübtədəyə verilən tərif və izahdır. Belə ki, iltisacı dillərdə, o cümlədən türk dillərində mübtədanın bir forması var – adlıq hal². Düzdür, mübtədə bəzi qrammatik şəkilçilərlə, məsələn cəmlilik, mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işləmə bilir, lakin bunlar həmin sözün adlıq hal formasına təsir etmir; söz bütünlükdə nominativ səciyyəyə daşır. Qoşmaların da eləsi var ki, substantivləşə bilir və bu zaman onlar müxtəlif funksiyaları, o cümlədən mübtədə və xəbər

¹Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. IV cild, Bakı: Ozan, 2006, s.302.

² Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском языке. Ташкент: Фан, 1984, с. 23.

funksiyalarını yerinə yetirir. Məsələn: *Kosaoğlu başa düşürdü ki, onun kimisi dediyindən dönməz* (İ.Şıxlı); *Eşitmişəm, bu təklif də sənə aiddir* (V.Sultanlı). Qeyd edək ki, bir çox qoşmalar xəbərlik şəkilçisi ilə işlənə bilər.

Müqayisə-bənzətmə bildirən qoşmalar isə qoşulduğu sözlə cümlənin təyini ola bilər. Məsələn: *Valeh qızıl kimi oğlandır* (İ.Əfəndiyev); *Əbədi bir eşq yaşamaq kimi dəli bir istək keçir könlümdən; İstədiyiniz qədər insan çağıra bilərsiniz* (Ş.Rza) və s.

Qoşma birləşdiyi sözə məna çaları verərək, sintaktik səviyyədə fərqli məzmun yarada bilər. Bu zaman həmin sözlər sintaktik funksiyasını dəyişə bildiyi kimi, dəyişməyə də bilər. Sintaktik funksiyanın dəyişməməsi təsadüfi xarakter daşıyır; belə ki, bəzi məqamlarda qoşmanın potensial məzmunu aid olduğu sözün məzmunu ilə uyğun olduqda sintaktik funksiya dəyişmir. Məsələn: *Səhərə hamımız səhərə çatarıq*. Bu cümlədə *səhərə* sözü zaman zərfliyi funksiyasındadır. Həmin sözü məsafə-zaman məzmunlu qoşma ilə işlətdikdə belə alınır: *Səhərə kimi hamımız səhərə çatarıq*. Buradakı *səhərə kimi* ifadəsi də zaman zərfliyi vəzifəsindədir.

Başqa halda həmin qoşma sintaktik funksiyanı dəyişir; bu qoşmanın hüddud anlayışı onun başqa sözlə əlaqəsində də meydana çıxır. *Səhərə dolanbac yollarla gedəcəyik* cümləsində *səhərə* sözü yer zərfliyi funksiyasındadır. Bu sözdə hüddud anlayışı olmasa da, yönlük hal burada da hüddud anlayışını formalaşdırır, lakin əvvəlki cümlədə zamana görə, burada isə məkana görə hüddud vardır: *Səhərə kimi dolanbac yollarla gedəcəyik*. Bu fakt zaman və məkanın materiyanın atributu olmaq etibarilə bir-birinə yaxın semantik mühitə malik olduqlarını göstərir. İkinci cümlədəki hüddud anlayışı müvafiq məzmunu, deməli həm də uyğun cümlə üzvünü yaratmadı. Belə ki, “*səhərə*” sözü yer zərfliyi idisə, *səhərə kimi* ifadəsi yer yox, kəmiyyət zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir; bunu verilən sualdan da aydın görmək olur: *nə qədər?* Bu fakt da *qədər* qoşmasının hüddud anlayışı ilə bağlıdır.

Qoşmalı sözün hansı cümlə üzvü olması onların hansı cümlə üzvü ilə əlaqəsindən də asılıdır. İki misala müraciət edək: 1. *Səhərə kimi işləri bitirərik*; 2. *Səhərə kimi çalışmışıq*. Hər iki cümlədə eyni qoşmalı söz işlədilmişdir, lakin onların cümlədəki sintaktik vəzifəsi eyni deyil; belə ki, birinci cümlədə *səhərə kimi* ifadəsi *bitirərik* xəbəri ilə əlaqədə görülən işin zamanını bildirir və *nə zaman?* sualına cavab verir. İkinci cümlədə isə eyni ifadə (*səhərə kimi*) *çalışmışıq* xəbəri ilə əlaqədə miqdar zərfliyi funksiyasını yerinə yetirərək, *nə qədər?* sualına cavab verir.

Qoşmaların adları onların yaratdıqları semantika ilə, deməli sintaktik

vəzifəsi ilə uyğun gəlir. Məsələn, *əvvəl, qabaq, sonra, bəri* zaman qoşmaları birləşdiyi sözə ümumi zaman anlayışı aşılayır və ifadə cümlənin zaman zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: *Taxıl yığımından sonra (bəri) dostlar görüşməmişdi* (S.Əhmədov); *Günəş çıxmamışdan əvvəl (qabaq) bütün sahələri gəzib dolaşır* (Ə.Vəliyev).

Əvvəl, qabaq, sonra, bəri qoşmaları dilçilikdə zaman bildirən qoşmalar kimi verilsələr də, onlar birləşdikləri sözün semantikasından asılı olaraq, məkan məzmununa da malik ola bilər. Bu zaman qoşmalı söz cümlənin yer zərfliyi funksiyasında olur. Məsələn: *Təyyarə meydanından əvvəl (sonra) çoxmərtəbəli bir bina və terminallar yerləşir*.

Eyni münasibəti səbəb-məqsəd qoşmalarında da görürük. Belə ki, bu qoşmalar səbəb və məqsəd zərfliklərindən başqa, vasitəli tamamlıq və təyin da formalaşdırır ki, bu cümlə üzvləri funksional cəhətdən fərqlənsələr də, potensial semantikalarında yaxınlıq, uyğunluq vardır. Məsələn: *Oxumadığı üçün danladılar; Oxumaq üçün çağırıldılar; Məktəb üçün aldılar; Dərs üçün ləvazimat hər yerdə var*. Son iki cümlədə qoşmalı sözlər tamamlıq və təyin olsa da, onların daxili məzmununda səbəb-məqsədlik vardır. Bu qoşma ilə formalaşan ifadə də xəbərlə olan əlaqəsinin xarakterinə görə müxtəlif cümlə üzvü kimi alınır. Məsələn: *Tədbir Əkbərə görə baş tutmadı* (Ş.Rza); *Tədbir Əkbərə görə təşkil edilmişdi*. Birinci nümunədəki *Əkbərə görə* ifadəsi səbəb, ikinci cümlədəki isə məqsəd zərfliyidir. Bu funksiyaların meydana çıxması müvafiq xəbərlərlə bağlıdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində “**Azərbaycan dilində qoşmaların leksik-semantik xüsusiyyətləri**” araşdırılır. Qoşmalar müxtəlif cəhətdən təsnif olunur; əsas təsnifat qoşulduqları hallara görə olsa da, bu zaman onların yaratdığı məna çaları da xüsusi olaraq nəzərə alınır. Bu cəhətdən qoşmaların təsnifatında, demək olar ki, dilçilər arasında əsaslı fərqlər yoxdur. Müxtəlif dilçilik əsərlərində eyni məna çalarını qalmaqla terminoloji cəhətdən müəyyən fərqlər özünü göstərə bilər.

Bu mövzudan bəhs edən əsərlərin hamısında birgəlik, zaman, istiqamət, aidlik, məsafə, bənzətmə, fərqləndirmə, səbəb-məqsəd, nisbət kimi məna növlərindən bəhs edilir, başqalarında cüzi dəyişikliklə sadəcə bu adların bəziləri fərqli adlarla verilir. Bəzən “məkan, zaman, səbəb-məqsəd, bənzətmə, əlamət, vasitə-üsul, dərəcə”¹, və ya “məkan, zaman, bənzətmə, məqsəd, səbəb, istisna, zidd və qarşılıq, iştirak, kəmiyyət”², yaxud “zaman, komitativ, komparativ, instrumental, səbəb-məqsəd, istisna, ziddiyyət və

¹ Александров Г.П. Послелогии в современном турецком языке. Москва, АКД, 1956

²Насиёв Е.İ. Müasir ingilis dilində artiklin mənalari və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri- Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2003 №2, s. 15-22.

qarşılıq, deliberativ, kəmiyyət, məhdudlaşdırma münasibətləri yaradan”¹ adlarla bölgülər aparılır.

Müxtəlif mənə çalarlığına malik olan qoşmalardan biri *ilə* qoşmasıdır. Dilçilik əsərlərində bu qoşmanın bir neçə çalar yaratdığı göstərilir: birgəlik, müşayiət, vasitə, məkan, zaman və s. Ə.Şükürov tarixən bu qoşmanın müşayiət, birgəlik məzmunu ilə yanaşı, iş, hərəkətin kəmiyyətini, keyfiyyətini, mübadilə və s. bildirdiyini qeyd edir². Müxtəlif sözlərlə işlənərək rəngarəng mənə çalarlarının meydana çıxaran *ilə* qoşmalı nümunələrin hamısında potensial olaraq birgəlik məzmunu vardır .

Hər şeydən əvvəl, *ilə* qoşması *ilə* bağlayıcısı ilə omonimlik təşkil edir. Müvafiq bağlayıcı sözləri və ya cümlələri bağlamağa xidmət edir, qoşma da uyğun sözlər arasında əlaqə yaradır. Lakin omonim olan bağlayıcı və qoşma arasında əsaslı fərq də vardır. Əvvəla, sözlər arasında əlaqə yaratmaq bağlayıcının əsas vəzifəsidirsə, qoşmanın ikinci dərəcəli funksiyasıdır. İkincisi, onların cümlədə formalaşdırdığı sintaktik mühit də fərqlidir. Belə ki, bağlayıcı həmcins üzvləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir və qoşmanın hər iki tərəfində olan söz və ifadələr bərabər hüquqlu olub, cümlədə eyni funksiyaları daşıyırlar. Məsələn: *Cəmil ilə Tahir uşaqlıqdan bir yerdə böyümüşdülər* (M.Hüseyn). Burada *Cəmil* və *Tahir* sözləri cümlənin həmcins mübtədalarıdır və hər ikisi də eyni suala (*kim?*) cavab verir. *Cəmil Tahir ilə uşaqlıqdan bir yerdə böyümüşdü* cümləsində isə müvafiq sözlər başqa sintaktik mühitin vahidləridir; onlar bərabər hüquqlu deyil. Burada *Cəmil* cümlənin mübtədası, *Tahir ilə* vasitəli tamamlığıdır; birincisi *kim?*, ikincisi *kim ilə?* sualına cavab verir. Deməli, *ilə* sözü birinci cümlədə bağlayıcı, ikinci cümlədə qoşma funksiyasındadır.

İlə qoşması müxtəlif sintaktik mühitdə fərqli çalarları ifadə edə bilir. 1) *Gülgəz bu kiçik balası ilə çox xoşbəxt həyat yaşayırdı* (M.İbrahimov) cümləsində birgəlik qeyri-bərabər hüquqdadır, daha doğrusu, anaya aid hərəkət fəal, uşağa aid olan hərəkət isə qeyri-fəaldır, çünki ana həmin fikirdə subyekt, uşaq isə obyektidir. *Cavid Solmaz ilə xoşbəxt idi* cümləsində isə birgəlik məzmunu zəifdir, ona görə ki, subyekt obyektədən çox xəbər funksiyasında olan əlamətlə əlaqəlidir (*Cavid xoşbəxt idi*). 2) *Firidun əlindəki çəkilə mismanı taxtaya vurmaq istəyirdi ki, küçədən tükürpədicini qışqırtı eşitdi* (S.Əhmədov) cümləsində qoşma birləşdiyi sözə alət, vasitə məzmunu vermişdir. 3) *Stəkan su ilə dolu idi* cümləsində qoşmalı söz vasitəli obyekt məzmununa malik olub, əlaqələndiyi sözlə münasibətdə statik vəziyyət tutur. 4) Alət, vasitə məzmunu yaradır: *Bu işin*

¹ Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 62.

² Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: APİ nəşri, 1981, s. 25.

nə nəticə verəcəyini ağılla düşünmək lazımdır. Bəzən bu halda qoşmalı söz hal-vəziyyət bildirir: *Azərbaycan iri addımlarla irəliləyir.* 5) *İlə* qoşması birləşdiyi sözə səbəb mənası verir: *Allah-taala xalqın alqışı ilə ona bir oğul verdi.* 6) Bəzən danışmaq dilində *ilə* qoşması zaman obyektini bildirir: *İmran kişi düşüncələrini bilki vaxt ilə tutuşdururdu.* 7) *İlə* qoşmalı söz məkan anlayışı da yaradır: *Meşə ilə gedəndə anlaşılmaz səslər eşidirdik* (H.Mirələmov).

Müasir Azərbaycan dilində *kimi, qədər, görə* omonim qoşmalar hesab edilə bilər. *Kimi, qədər* qoşmaları həm müqayisə-bənzətmə, həm də məsafə məzmununu formalaşdırır. Onların qoşulduğu sözlər də formal cəhətdən bir-birindən fərqlənir; birincisi adlıq və yiyəlik halla, ikincisi isə yönlük halla işlənir. Məsələn: *Gülgəz qarının oğlu kimi, sən də, deyərsən, kafəni geyib gəlmisən* (S.Əhmədov); *Sahənin ortasına kimi suyun içində idi* (S.Rəhimov).

Görə qoşmasını da omonim hesab etmək olar; bu qoşmanın yönlük halda olan sözlərlə işlənilib səbəb-məqsəd məna çaları yaratması onun birbaşa etimologiyası ilə bağlıdır, lakin bu qoşma elə həmin sintaktik mühitdə başqa məna çaları – fikrin mənbəyi mənasını da yaradır. Məsələn: *Buraya Nərimana görə gəlmişdi* (məqsəd); *Nərimana görə dərsə də gecikmişdi* (səbəb); *Nərimana görə, bu işdə heç kimi günahı yoxdur* (Mir Cəlil). Sonuncu iki cümlədə omonimlikdən danışmaq olmaz, çünki hər iki məna çaları bir-biri ilə yaxın olub, eyni mənbədən intişar etmişdir. İstinad çaları isə mahiyyət etibarilə yeni çalar olduğundan omonim hesab edilməlidir.

Qoşmaların antonimliyi də az müşahidə olunan hallardandır. Məlumdur ki, qoşmaların semantik cəhətdən qruplaşdırılması mücərrəd anlayışla bağlıdır. Məsələn, *zaman* dedikdə *nə zaman?* sualı ilə müəyyənləşən istənilən zaman, *istiqlal* dedikdə hər hansı tərəfə yönəlmiş istiqamət başa düşülür və s. Amma bilirik ki, zaman, məkan, istiqamət və s. ümumi mücərrəd anlayışlar içərisində müxtəlif məzmunlar, o cümlədən bir-birinə əks, zidd mahiyyətdə olan məzmunlar vardır. Belə ki, keçmiş və gələcək zamana görə, irəli, geri məkana, istiqamətə görə antonimlik təşkil edən anlayışlardır. Qoşma köməkçi nitq hissəsi olduğundan, əsasən mücərrədlik bildirsə də, bu mücərrəd məzmun içərisində sözlərin etimologiyası baxımından semantik qarşılıqlı olmasının olması az halda meydana çıxan faktır.

Məsələn, *əvvəl, qabaq* qoşmaları ilə *sonra, bəri* qoşmaları bir-birinə antonimlik təşkil edir. *Bəri* və *sonra* qoşmalarının mütləq sinonim olmaması cəhətindən onların *əvvəl* və *qabaq* qoşmaları ilə antonimliyi də

eyni səviyyəli deyil; belə ki, *sonra* qoşması, demək olar ki, bütün məqamlarda *əvvəl*, *qabaq* qoşmalarının antonimi kimi çıxış edə bilər. Lakin *bəri* qoşması semantik fərfinə görə *sonra* sözünə tam sinonim olmadığı kimi, *əvvəl* və *qabaq* sözlərinin də tam antonimi ola bilmir.

Sinonimlərin müəyyənləşdirilməsinin bir neçə meyarı göstərilir; 1) əşyavi-məntiqi-qrammatik amil; 2) məna ümumiliyi; 3) məna yaxınlığı; 4) cərgə düzəltmə; 5) qarşılıqlı əvəz etmə; 6) müxtəlif quruluşluluq; 7) eyni nitq hissəsinə aidlik; 8) eyni funksiyalılıq; 9) çoxmənalılıq¹. Göründüyü kimi, funksiyalılıq da meyarlardan biri olaraq alınır.

Qoşmaların müxtəlif məna qruplarında birləşdirilməsi onların sinonimliyinə əsaslanır. Bu qruplarda olan qoşmalar, bir qayda olaraq, bir-birini əvəz etsə də, bunu hamısı üçün eyni şəkildə söyləmək olmaz. Bu hal həmin qoşmaların mənşəyi, məna qrupunun adlanma xüsusiyyəti, qoşulduğu sözlərin xarakteri və s. ilə bağlıdır. Bu fərqi ayrı-ayrı məna qrupları üzrə müqayisə apardıqda aydın görmək olar.

1) Bənzətmə bildirən *kimi*, *qədər*, *tək* qoşmaları sinonim olaraq bir-birini əvəz edir. Məsələn: *Gördüyün bu şoran çöllər də inkişaf edən kəndlərimiz kimi (qədər, tək) yaşıllığa qər q olmalıdır* (S.Əhmədov). Bir çox hallarda isə bu əvəzlənmə mümkün olmur. Məsələn: *Anası kimi, Gülğəz də mübahisəyə qoşulmamağı üstün tuturdu* (M.İbrahimov).

Bu nümunədə *kimi* qoşmasını müvafiq olaraq *tək* qoşması ilə əvəz oluna bilsə də, *qədər* qoşması haqqında bunu deyə bilmərik. Səbəb bu sözlərin mənşəyi ilə bağlıdır. Belə ki, tarixən *qədər* qoşmasının bir mənası kəmiyyət cəhətdən müqayisə², *kimi* qoşmasının mənalardan biri *bənzər* deməkdir³.

Dilimizdəki *-ca*² qoşması da omonimik səciyyəyə malik olub yiyəlik və yönlük halla işlənir ki, hər birində fərqli məna çalarları vardır. Müxtəlif birləşmələrdə bu qoşma *ilə*, *qədər*, *görə* qoşmaları ilə sinonimlik yaradır. Məsələn: *Nə gözəldir yol boyunca söyüdlər* (S.Rüstəm); *Dəryaca ağlın olsa// Kasıb olsan, gülərlər*(bayatı); *İsmi quruluşca üç növü var*.

2) Məsafə bildirən *kimi*, *qədər*, *-dək*, *-can*² qoşmaları daxildir. Tarixən bu qoşmaların da hamısının məzmununda məsafə olduğunu türkoloqlar tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu gün şəkilçiləşmiş *-dək*(dəymək) və *-can*(çağ) qoşmalarının da tarixi məzmununda məsafə anlayışı olmuşdur.

3) İstiqamət bildirən *tərəf*, *doğru*, *sarı*, *qarşı* qoşmalarında ilkin

¹Verdiyeva Z., Ağayeva F. Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979, s. 113.

²Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 117.

³Kaşğari M. Divanü-lüğat-it-türk. IV cild, Bakı: Ozan, 2006, s. 302.

semantik mənanı təsəvvür etmək çətin deyil. *Tərəf* sözü ümumi məkan, *qarşı* sözü məkan və obyektə yönəlmə vardır, *doğru* və *sarı* sözlərində tarixi istiqamət halın $-r^2$ şəkilçisinin olması onlarda eyni məzmunu formalaşdırır. Qeyd edək ki, *sarı* qoşması müasir danışıq dilində, xüsusən dialektlərdə səbəb, məqsəd çalarları da yaradır və *yana*, *ötrü*, bəzən də *görə* qoşmalarının sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn: *Görrəm çox darıxırsan uşaxlardan sarı*¹.

Mənşə məzmununa görə əvvəlki qoşmalardan fərqlənən *qarşı* qoşması sinonimlik cəhətdən də onlardan ayrılır. Tədqiqatlarda bu qoşmanın müxtəlif mənə çalarları qeyd edilir: a) heç bir ziddiyyət, qarşılıq bildirmədən mütəqabillik məzmunu ifadə edir; b) heç bir ziddiyyət bildirmədən istiqamət-yönəlmə məzmunu ifadə edir; c) tam ziddiyyət bildirir; ç) müqabillik məzmunu ifadə edir; d) ziddiyyətli yönəltmə məzmununu bildirir². Bəzi türk dillərində hətta zaman və mücərrəd anlayış bildirdiyi qeyd olunur³.

Bu izahlardan belə görünür ki, *qarşı* qoşması yalnız bir məzmununda – istiqamət məzmununda qeyd edilən digər qoşmalarla sinonimlik təşkil edir. Digər qoşmalarda istiqamət məzmunu, bir qayda olaraq, məkanla bağlıdır. Ona görə də ilk üç qoşma bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn: *Sadiq əsəbi halda qarıya doğru(sarı, tərəf) addımladı* (H.İbrahimov).

Qarşı qoşmasının istiqamət bildirməsi faktına aid bu tip misallar göstərilir: *Maya Pərşanın sözlərində Şirzadə qarşı qərribə bir ərk və tənə olduğunu hiss etdi* (M.İbrahimov)⁴. Burada məkan məzmunu yoxdur, lakin mücərrəd şəkildə istiqamət-yönəlmə məzmunu özünü göstərir. Bu baxımdan da əvvəlki üç qoşma həmin mövqedə bu qoşmanı əvəz edə bilər.

Lakin *qarşı* qoşmasının bəzən *əvəzinə* qoşmasını əvəz etməsi faktı ilə rastlaşırıq. Bu fakta diqqəti cəlb edən M.Adilov bunun ədəbi dilin digər sahələri üçün deyil, yalnız qəzet dili üçün xarakterik olduğunu və rus dilini təsiri ilə meydana çıxdığını qeyd edir və belə misal verir: *Nizami adına kolxozda 72 hektara qarşı 10 hektar şum qaldırmışdır*⁵.

4) Səbəb-məqsəd məzmunu yaradan *üçün*, *ötrü*, *görə* qoşmaları məhz həmin məqamda bir-birini əvəz edə bilər. Lakin bu qoşmaların hər biri başqa çalar yaratmada da iştirak edir. Qrammatika kitablarında *üçün* qoş-

¹Manafov N.R., Behbudov S.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1992, s. 22.

²Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 225-226

³Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, s. 121.

⁴Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb”, 2007, s. 225-226.

⁵Adilov M. Əsərləri, I cild. Bakı: “Elm və təhsil,” 2010, s. 204.

masının vasitəli tamamlıq yaratması qeyd olunur, lakin digər qoşmaların həmin vəzifəsindən, demək olar ki, bəhs olunmur. Halbuki müasir dilimizdə belə faktlara gen-bol rast gəlirik. Məsələn: *Sənin üçün (səndən ötrü) darıxmışam*. Bu məqamda *sarı* qoşması da onların sinonimi kimi çıxış edir: *Mən sarıdan nigaran olma* (B.Bayramov). Bəzən danışıq dilində “*ilə*” qoşması da səbəb məzmunu yarada bilir. Məsələn: *Arvadının sözü ilə qardaşından incimışdi* (A.Babayev). Bütün bunlar onu göstərir ki, sinonimik cərgəyə daxil olmayan digər qoşmalar da bəzən müəyyən məqamda həmin sinonimik cərgənin məzmununu yaratmış olur.

5) Zaman bildirən *əvvəl, qabaq, sonra, bəri* qoşmaları bir başlıq altında verilsə də, onlar iki-iki bir-biri ilə sinonimlik təşkil edir: *əvvəl, qabaq; sonra, bəri*. Birincilər faktdan əvvəlki ümumi zaman anlayışını, ikincilər isə faktdan sonrakı ümumi zaman anlayışını bildirir. Bu qoşmaların təcrid olduğu zərflər həmişə bir-birini əvəz edə bilmədikləri halda, daha çox mücərrədləşmiş qoşmalar mütləq sinonimlər kimi çıxış edir. Məsələn: *Tamaşadan əvvəl (qabaq) heç kim fikir söyləmək istəmirdi* (Anar); *Bu hadisə olmamışdan qabaq (əvvəl) onları bir yerdə görənlər olmamışdı* (Mir Cəlal).

Sonra və *bəri* qoşmaları isə nisbi sinonim adlana bilər, çünki onların təcrid olunduqları zərflərin mənsubiyyəti də başqadır; *sonra* zaman zərfindən, *bəri* yer zərfindən ayrılmışdır. Məsələn, *Cavad gedəndən sonra ananın üzü gülməmişdi; Cavad gedəndən sonra gəlin də bu evdə qala bilmədi* (H.İbrahimov). Cümlələrinin birincisində “*sonra*” qoşması “*bəri*” qoşması ilə əvəz oluna bildiyi halda, ikinci cümlədə bu, mümkün deyil. Qeyd edək ki, danışıq dilində bu qoşmaların hətta antonim kimi işləyə bildiyini müşahidə edirik; bu zaman həmin qoşmalar zaman yox, məkan məzmunu yaradır. Məsələn: *Raykomun binasından bəri (sonra) Əlləzoğlunun evi idi* (İ.Hüseynov).

6) Aidlik bildirən *aid, dair, məxsus, haqqında, barədə (barəsində)* qoşmaları bir başlıq altında birləşsələr də, hamısını bir-birinə sinonim hesab etmək olmaz. Bunların ilk üçü bir-birinə sinonimdir, lakin *aid* və *dair* qoşmaları daha çox mücərrəd anlayışa malik olduğundan onların sinonim kimi bir-birini əvəz etməsi asanlıqla mümkün olur. Məsələn: *Torpaqların kəndlilərə paylanmasına dair (aid) sənədlər tapılmaq bilmirdi* (M.Hüseyn). Buradakı qoşmaları *məxsus* qoşması ilə əvəzləmək olmaz. Əslində digər halda *məxsus* qoşması ayrı-ayrılıqda həmin qoşmalarla sinonim ola bilər, buna baxmayaraq, onları bir-biri ilə əvəz etmək tam mənasilə mümkün olmur. Məsələn: *Kərim baba uşaqlara məxsus bir təbəssümlə cavab verdi* (M.Hüseyn). Bu misalda *məxsus* qoşmasının yerinə *dair* qoşmasını hətta düşünmək olmaz. Qeyd edək ki, *məxsus* qoşması

konkret, həm mücərrəd anlayışlarla əlaqələnsə, *dair*, *aid* qoşmaları əsas etibarilə mücərrəd anlayışla bağlıdır. Digər tərəfdən, *məxsus* və *aid* qoşmaları məxsus olma məzmununa malikdirsə, *dair* qoşması daha çox *haqqında* sözünün məzmununu əks etdirir.

7) Fərqləndirmə bildirən *başqa*, *ayrı*, *özgə*, *qeyri*, *savayı* qoşmalarının bir başlıq altında birləşdirilməsi onların üzdə olan semantikasi ilə bağlıdır. Bu sözlərin potensial mənası onların qoşma kimi də sinonim olmasını şərtləndirirsə, ayrı-ayrı sözlərdən təcrid olunması tam sinonimliyə imkan vermir. Məsələn: *Evdəki torpaq döşəmə üzərində bir həsir qırığından başqa heç nə yox idi* (Ə.Məmmədخانlı); *Həyatda Gülgəzdən qeyri heç kim gözə dəymirdi* (M.İbrahimov); *Artıq səndən özgə heç kimə güvənə bilmirəm, qızım* (Ə.Məmmədخانlı).

Misalları müqayisəsi göstərir ki, bu qoşmalar bir sinonimik cərgəyə girsələr də, onlar hər məqamda bir-birini əvəz edə bilmirlər. Verdiyimiz misalları birincisində “*başqa*” qoşması digər sinonimləri ilə əvəzlənə bilsə də, “*ayrı*” qoşması ilə əvəz edilə bilmir. Əksinə, *qeyri* qoşması digər sinonimləri ilə əvəzlənə bilir.

Bütün bunlar Azərbaycan dili qoşmalarının zəngin qrammatik-leksik xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində mövzuya yekun vurulmuş, tədqiqatın əsas müddəalarını əks etdirən elmi-nəzəri və təcrid müddəaları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Qoşma Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda önəmli yer tutan, fikrin ifadəsində ciddi rol oynayan morfoloji vahidlərdəndir. Onlar digər köməkçi nitq hissələri ilə eyni və fərqli semantik-qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Müstəqil leksik mənaya malik olmaması, suala cavab verməməsi, ayrılıqda cümlə üzvü olmaması, nəhayət, mücərrəd qrammatik məzmun daşıyıb, sabit struktura malik olması cəhətindən digər köməkçi nitq hissələri ilə eyni qrammatik kateqoriyaya daxil olur. Lakin qoşma potensial semantikaya malik olması, bəzi qrammatik şəkilçilərlə işlənilib müxtəlif formalara düşə bilməsi, qoşulduğu sözlərdə əlaqə yaratmaqla yanaşı, semantik çaları formalaşdırması ilə onlardan fərqlənir. Qoşmanın bu xüsusiyyəti, əsas nitq hissələri ilə digər köməkçi nitq hissələri arasında keçid mərhələ olması ilə şərtlənir.

2. Qoşmanın “boş söz” adlandırılması və ya müstəqil leksik mənaya malik olması kimi bir-birinə əks fikirlər qəbul edilməzdir. Bəzi sözlərin müstəqil işləndikdə əsas nitq hissəsi, başqa sözlərlə işlənərkən qoşma olması onların tarixi inkişafı ilə bağlı keçid xarakterə malik olması ilə bağlıdır.

3. Qoşma və “predloq” yaxın funksiyalara malik olsa da, bəzi cəhətləri ilə, xüsusən də, sözdən sonra işlədilməsi, məna çaları yaratması və bir sıra hallarda qrammatik şəkilçilərlə işlənməsi onları fərqləndirir.

4. Qoşma və köməkçi adın sintaktik funksiyası və digər sözə olan münasibəti eynidir, yəni hər ikisi başqa bir sözə birləşərək, bir cümlə üzvü kimi sonrakı sözlə əlaqəyə girir. Bu zaman onların hər ikisi sözləri əlaqələndirmək funksiyasını yerinə yetirir. Lakin köməkçi adlar müstəqil şəkildə leksik-semantik mənaya malikdir. Əslində köməkçi ad kimi təqdim edilən “üst, alt” tipli sözlər isimdir, bəzən başqa sözlərlə əlaqədə qoşma səciyyəsinə malik olur.

5. Qoşma və halın funksiya yaxınlığı və mənşəyi ilə bağlı oxşarlıq onları eyniləşdirir və bir kateqoriyaya aid edilməsinə səbəb olmamalıdır. Belə ki, qoşma sözdür və potensial semantik çalara malikdir, sözlərdən ayrı yazılır, hal şəkilçiləri isə yalnız qrammatik mənaya malikdir və sözə bitişik yazılır. Digər cəhətdən, qoşmalar öz arasında omonimlik və sinonimlik münasibətdə olur, amma hal kateqoriyasında bu cəhət yoxdur.

6. Qoşmalar omonimlik, sinonimlik və antonimlik xüsusiyyətlərinə malikdir. Omonimlik və antonimlik az halda müşahidə olunur. Təbii ki, bu, qoşmanın köməkçi nitq hissəsi olmaq etibarilə mücərrəd anlayış bildirməsi ilə bağlıdır. Qoşmalar həm əsas nitq hissələri, həm bağlayıcı, həm də öz daxilində omonimlik təşkil edir. Əsas nitq hissələri ilə omonimlik qoşmanın etimologiyası ilə daha çox bağlıdır, yəni bəzi sözlər isim-qoşma (*tərəf, qədar*), sifət-qoşma (*sarı, doğru, tək, qarşı, başqa, ayrı, özgə, qeyri*), əvəzlik-qoşma (*kimi*), feil (*sarı*), zərf (*tək, əvvəl, qabaq, sonra, bəri*) kimi dilimizdə fəaldır. “İlə” sözü isə həm bağlayıcı, həm də qoşmadır.

7. Bəzi qoşmalar əsas məna çaları ilə yanaşı, bəzi sintaktik mühitdə başqa çalar da yarada bilər. Məsələn, “*tərəf, doğru, sarı*” qoşmaları istiqamət çaları yaradır, lakin müvafiq qrammatik formada zaman məzmunlu sözlərə qoşulduqda zaman çalarını dəqiqləşdirir (*axşama doğru*). Bu mövqeyində həmin qoşmaların omonimliyindən danışmaq olmaz; burada qoşmanın çoxmənahlığı daha üstün şəkildə özünü göstərir, çünki eyni formada müxtəlif funksionallıq yox, yalnız çalar fərqi vardır. “*Görə, üçün, ötrü*” səbəb-məqsəd, “*sarı*” istiqamət çaları yaradan qoşmalardır. Onlar sinonimik münasibətdə obyekt məzmununu da formalaşdırır bilər. Bu halda da qoşmaların omonimliyindən danışmaq olmaz. Çünki burada da ilkin semantik çalarla cüzi əlaqə potensial şəkildə hiss olunur. Qoşmaların omonimliyi dedikdə bir sözün müxtəlif funksiyalı qoşmalar kimi işlənməsini nəzərdə tuturuq.

8. Qoşmaların sinonimliyi özünün məhsuldarlığı ilə seçilir. Belə ki,

qoşmalar müxtəlif mənə qruplarına bölünür ki, onların hər birində bir neçə qoşma vardır. Bir qrupda olan qoşmalar eyni çaları yaratmağa xidmət etdiyindən onlar cümlədə bir-birini əvəz edir və sinonimik cərgə yaradır. Sözsüz ki, eyni mənə qrupunda olan qoşmaların bir-birini əvəz edə bilmə imkanları da eyni deyil.

12. Dilimizdə bəzi sözlər vardır ki, onlar ilk baxışda müstəqil leksik mənalı söz təsiri bağışlayır, lakin onlar müstəqil işlənmiş, dəqiq leksik-semantik məzmun daşımır, mücərrəd anlayış bildirir və qoşma funksiyasını həyata keçirir. Bu sözləri adi qoşmalardan onların müəyyən qrammatik şəkilçilərlə olması fərqləndirir. Bura *haqqında (haqda)*, *barədə (barəsində)*, *xüsusda (xüsusunda)*, *sayəsində, əsnada (əsnasında)*, *uğrunda, yolunda, əvəzində və s.*sözlər daxildir. Göründüyü kimi, bu sözlərin hamısı mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçisi ilə fəaliyyət göstərir, bəziləri isə iki variantda: mənsubiyyət şəkilçili və onsuz olur. Bu sözlərin bəzilərinin kökü müasir dilimizdə olsa da (*haqq, yol, əvəz*), digərlərinin kökü müasir dil baxımından artıq arxaik sayıla bilər (*barə, sayə, əsna*). Hər iki halda kök öz mənasını müstəqil şəkildə saxlamamışdır. Bu sözlərdə qrammatik şəkilçilərin olmasına baxmayaraq, onlar sabit forma və mücərrəd mənaya malikdir. Ona görə də onlar qoşma hesab edilməlidir.

9. Qoşma istənilən cümlə üzvünü formalaşdırır; mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflilik və təyin qoşmalı sözlərlə ifadə oluna bilər. Bunlardan yalnız zərfliliklər qoşmanın yaratdığı semantik çaların təsiri ilə meydana çıxır, qalanlarda isə qrammatik səciyyə əsas olur. “Kimi” qoşması mənsubiyyət və ya cəmlilik şəkilçisi ilə cümlənin mübtədəsi olur. Qoşmaların çoxu xəbərlilik şəkilçisi ilə işlənilib xəbər funksiyasını yerinə yetirir. Təyin funksiyası isə daha çox obrazlı nitqdə təzahür edir.

10. Qoşma yalnız cümlə üzvlərini formalaşdırmır, habelə söz birləşmələrinin yaranmasında, təkrar birləşmələrin meydana gəlməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı tezis və məqalələri çap olunmuşdur:

1. Azərbaycan dilində qoşmalarda sinonimlik //AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, № 2 , 2014, səh.14-25.
2. “İlə” qoşmasının semantik–funksional xüsusiyyətləri // Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal , № 4(92), BDU, 2014, səh.142-146.
3. Qoşmalarda səbəb-məqsəd məzmunu // BSU, VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 5-7 may 2015, Bakı, 2015, səh.275-278.
4. Qoşma köməkçi nitq hissələrindən biri kimi // Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, № 3(95), BDU, 2015, səh.142-145.
5. Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçili qoşmalar // Elmi Xəbərlər, № 2, GDU, 2015, səh.89-95.
6. Azərbaycan dilində qoşmaların sintaktik mövqeyi // “Filologiya məsələləri”, № 6 , Bakı, 2016, səh.114-118.
7. Azərbaycan dilində bənzətmə çaları yaradan sinonim qoşmalar // Doktorant və Gənc tədqiqatçıların XX Respublika Elmi Konfransının Materialları, 24-25 may 2016, Bakı, 2016, səh.39-42.
8. Azərbaycan dilində ismin müxtəlif hallarında işlənən qoşmalar // Qafqaz Universiteti, Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı, 29-30 aprel 2016, Bakı, 2016, səh.805-806.
9. “”Haqqında-haqqda” qoşmasının funksiyaları” // Müasir Dilçiliyin Aktual Problemləri, Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, 24-25 noyabr 2016, Sımqayıt, 2016, səh.34-35.
10. “Похожие и различные качества послелогов и служебных имен”. Учёный XXI века. Международный научный журнал. № 2-3, Россия, Республика Марий Эл, Йошкар-Ола, 2017. Стр. 70-75.
11. “Место послелога в лингвистической системе”. Филологические науки. №4 (54), Алматы, 2015, Стр. 19-24.
12. Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçili qoşmalar // Elmi xəbərlər, № 2(5), Naxçıvan, NU-NUH, 2017, səh.117-124.

The Grammatical- Semantic Features of the Postposition

SUMMARY

Being one of the structural parts of speech the postposition has been studied in the different levels in a number of languages of the world as well as in the Turkish, Ugro-Finnish, Japanese, Chinese and other languages. But there are still some problems needing to be explored.

The postposition is a structural part of speech, besides forming a relation between the words it defines the meaning of the word joined more exactly, gives them certain semantic shades, plays a significant role in the formation of the grammatical structure of the sentence.

In the first chapter entitled as “The Place of the Postposition in the Language System” the postposition is compared with “the preposition”, with the notional parts of speech and with the structural parts of speech. The postposition and the case problem, the important problems connected with the definition of the compositional parts of the postposition are explained in this chapter. Here is shown though the postposition carries out close functions with the preposition and the cases they are different categories. The Postpositions differ from the function words which have lexical meaning on the surface. The Postposition can't be called “an idle word” because it gives a certain shade of meaning to the word it joined. The Postpositions and the case are a morphological categories and carry out syntactic function. But the postposition exists as a word and it possesses a potential lexical meaning and can give a different shade of meaning to a word and these peculiarities differ the postposition from the case.

In the second chapter entitled as “The Grammatical Peculiarities of the Postposition” the structural peculiarities of the postposition, its usage specifications with the cases, their syntactic position together with the word it joined are analysed. Some postpositions have been stabilized for their meaning and structure completely, the others are still in their formation stage. The words with a postposition are able to perform all functions of the parts of the sentence.

In the third chapter entitled as “The Lexical- Semantic Peculiarities of the Postpositions” the homonymy, antonymy and synonymy of the postpositions are dealt with. The Postposition can be homonym both with the notional parts of speech and the structural parts of speech. They can be homonyms among themselves. Synonymy can exist both within the same semantic group and among different groups. Among the postpositions there are both absolute and relative synonymy.

Айтен Арзулла гызы Ахмедова
Грамматико-семантические особенности послелого
в современном азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

В целом ряде языков мира, в том числе в турецком, финно-угорском, японском, китайском и др. языках, послелог как служебная часть речи исследован на различных уровнях. Однако в этой области продолжают оставаться вопросы, подлежащие более тщательному исследованию.

Послелог в качестве служебной части речи наряду с созданием связи между словами уточняет значения предшествующих слов, придаёт им определённые оттенки значения, играет существенную роль в формировании грамматического строя предложения.

В первой главе под названием «Место послелого в системе языка» выражено авторское отношение к таким важным вопросам, как смешение послелого с предлогом, основными частями речи, вспомогательными именами, послелог и падеж, выявление состава послелого. Показывается, что хотя послелог и предлог, падеж выполняют близкие функции, однако это разные категории. Послелог отличается и от вспомогательных имён, у которых лексическое значение на виду. Послелог нельзя назвать и «пустым словом», т.к. он придаёт определённый оттенок значения предшествующему слову.

Во второй главе под названием «Грамматические особенности послелого» широко исследуются структурные особенности послелого, специфика его употребления с падежами, синтаксическая позиция вместе с предшествующим словом. Если некоторые послелогические слова полностью устоялись, то другие – все еще на стадии формирования. Послеложные слова могут выступать в функции почти всех членов предложения.

В третьей главе под названием «Лексико-семантические особенности послелогов» рассматриваются омонимия, антонимия и синонимия послелогов. Послелог бывает омонимичен как с основными, так и другими служебными частями речи, а также в своём классе слов. Синонимия же может быть как в рамках одной и той же семантической группы, так и между различными группами.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АЙТЕН АРЗУЛЛА ГЫЗЫ АХМЕДОВА

**ГРАММАТИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ПОСЛЕЛОГА В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЯЗЫКЕ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по филологии**

БАКУ – 2017